

ВІКОВА ТА СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Вінниця, 2020

УДК 159.922.6 (075.8)

К 965

Кушнір Ю. В., Оверчук В.А., Шпортун О.М.

К 965 Вікова та спеціальна психологія: навчальний посібник.
Вінниця: Центр оперативного друку «Документ Принт».,
2020. 384 с.
ISBN 978-617-7721-19-1

Навчальний посібник містить лекції з вікової та спеціальної психології, питання для перевірки знань, контрольні питання, словник загальних термінів. У посібнику систематизовано загальний теоретичний матеріал щодо вивчення психологічних особливостей розвитку людини на різних вікових етапах. Навчальний посібник з вікової психології розроблено для студентів усіх форм навчання освітньої програми «Психологія», а також рекомендується педагогічним працівникам, фахівцям інклюзивно-ресурсних центрів

Рецензенти:

Матохнюк Л.О., доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології КВНЗ "Вінницька академія неперервної освіти"

Перегончук Н.В., кандидат психологічних наук, практичний психолог КУ "Інклюзивно-ресурсного центру №2" Вінницької міської ради

УДК 159.922.6 (075.8)

© Кушнір Ю. В., Оверчук В. А., Шпортун О.М., 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	10
РОЗДІЛ І. ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ	12
ТЕМА. ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА	12
1. Предмет і завдання вікової психології	12
2. Історія виникнення і розвиток вікової психології	13
3. Проблеми вікової психології	18
4. Основні розділи вікової психології	18
ТЕМА. ЗАГАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ	23
1. Розвиток як структурне перетворення	23
2. Особливості психічного розвитку людини	27
3. Категорія віку. Характеристики віку	30
4. Поняття «кризи розвитку»	34
ТЕМА. ТЕОРІЇ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ	37
1. Біогенетичний підхід до психічного розвитку	37
2. Соціогенетичні теорії психічного розвитку	39
3. Теорія конвергенції двох факторів	40
4. Біхевіоральні теорії щодо психічного розвитку людини	41
5. Психоаналітичні теорії психічного розвитку дитини	43
6. Когнітивний напрям психічного розвитку людини	48
7. Культурно-історичний напрям у віковій психології	49
8. Теорія діяльності О. М. Леонтьєва	50
ТЕМА. ПРОБЛЕМИ ВІКОВОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ	52
1. Періодизація психічного розвитку людини	52

2. Критерії вікової періодизації	56
3. Вікова періодизація розвитку особистості	
Е. Еріксона	58
4. Вікова періодизація розвитку Д. Б. Ельконіна	61
5. Сучасні концепції щодо психічного розвитку людини	62
ТЕМА. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НОВОНАРОДЖЕНОГО ТА ДИТИНИ ПЕРШОГО РОКУ ЖИТТЯ	67
1. Період новонародженості та його характеристика	67
2. Загальні характеристики немовлячого періоду	69
3. Розвиток спілкування і мови на першому році життя	72
4. Розвиток сенсорних і моторних функцій на першому році життя	75
5. Розвиток рухової сфери на першому році життя	76
6. Криза першого року життя	78
ТЕМА. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДИТИНИ РАНЬОГО ВІКУ	81
1. Загальна характеристика психічного розвитку дитини раннього віку	81
2. Особливості розвитку мовлення дитини раннього віку	82
3. Розвиток пізнавальної сфери дитини раннього віку	85
4. Криза трьох років: особливості і психологічне значення	87
Питання для самоконтролю	88
ТЕМА. РОЗВИТОК ПСИХІКИ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	90
1. Загальна характеристика психіки дитини у дошкільному віці	90
4. Пізнавальний розвиток дитини дошкільного віку	99

4. Розвиток особистості дитини дошкільного віку	106
5. Криза 6 (7) років: особливості та значення	107
6. Психологічна готовність дитини до навчання у школі	109
ТЕМА. ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	117
1. Загальна характеристика психіки дитини у молодшому шкільному віці	117
2. Навчальна діяльність як провідна діяльність у молодшому шкільному віці	118
3. Розвиток мотивів навчання у молодшому шкільному віці	119
4. Емоційно-вольова сфера молодших школярів	122
5. Пізнавальна діяльність у молодшом у шкільному віці	123
ТЕМА. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПСИХІКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	129
1. Загальна характеристика підліткового віку	129
2. Криза підліткового віку	131
3. Особливості розвитку пізнавальних процесів в підлітка	134
4. Основні тенденції особистісного розвитку підлітків	137
5. Типи взаємин між підлітком і дорослим	139
ТЕМА. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПСИХІКИ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	142
1. Загальна характеристика юнацького віку	142
2. Розвиток пізнавальної сфери в юнацькому віці	143

3. Особистісний розвиток у юнацькому віці	146
4. Криза юнацького віку	148
5. Психологічні особливості вибору професії в юнацькому віці	150
ТЕМА. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОРΟΣЛОЇ ЛЮДИНИ	153
1. Загальна характеристика періоду дорослості	153
2. Когнітивний розвиток особистості у період дорослості	156
3. Ознаки кризи у період дорослості	157
4. Психологічні особливості чоловіків та жінок у період зрілості	161
ТЕМА. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ В ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРΟΣЛОСТІ І СТАРОСТІ	164
1. Загальна характеристика пізнього періоду онтогенезу	164
2. Зміна когнітивних функцій при старінні	169
3. Зміни особистісних властивостей при старінні	170
4. Зміна соціального статусу людини на пенсії	172
5. Соціально-психологічний портрет довгожителів	172
6. Криза літнього віку: симптоми, шляхи подолання	173
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	176

РОЗДІЛ II. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	179
ТЕМА. ВІКОВІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ В НОРМІ ТА ПАТОЛОГІЇ	179
1. Класифікація порушень психофізичного розвитку	179
2. Поняття норми психофізіологічного розвитку	182
3. Критерії нормотипового психофізіологічного розвитку	183
4. Чинники психічного розвитку та параметри дизонтогенезу	184
5. Причини порушення психофізичного розвитку	186
6. Особливості розвитку дітей з аномаліями	193
ТЕМА. ДІТИ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	198
1. Особливості психічного розвитку дітей, які мають розумову відсталість	198
2. Види розумової відсталості	200
3. Диференційна діагностика розумової відсталості	206
4. Основні типи затримки психічного розвитку та їх характеристика	208
5. Діагностика затримки психічного розвитку в дітей	212
ТЕМА. ДІТИ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗВИТКУ СЛУХУ	215
1. Будова слухового аналізатора	215
2. Вікові особливості слухового аналізатора	217
3. Причини, види порушення слуху у дітей	218
4. Психологічний розвиток дітей з порушенням слуху	221
5. Інклюзивне навчання дітей з вадами слуху	226

ТЕМА. ДІТИ З ПОРУШЕННЯМ ЗОРУ	230
1. Будова зорового аналізатора	230
2. Вікові особливості зорового аналізатора	232
3. Причини і види порушення зору	236
4. Психологічні особливості дітей з порушенням зору	241
5. Інклюзивне навчання дітей з порушенням зору	245
ТЕМА. ДІТИ З КОМБІНОВАНИМИ ПОРУШЕННЯМИ	251
1. Причини сліпоглухонімоти	251
2. Психологічні особливості сліпоглухонімих дітей	252
3. Особливості інклюзивної освіти сліпоглухонімих дітей	253
ТЕМА. ДІТИ З ПОРУШЕННЯМ МОВЛЕННЯ	259
1. Анатомо-фізіологічні механізми мовленнєвої діяльності	259
2. Причини мовленнєвих порушень	263
3. Психологічні особливості дітей з порушенням мовлення	266
4. Особливості корекційної роботи дітей з порушенням мовленнєвого апарату	271
ТЕМА. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІТЕЙ З ДИТЯЧИМ ЦЕРЕБРАЛЬНИМ ПАРАЛІЧЕМ (ДЦП)	283
1. Причини ДЦП	283
2. Форми церебрального паралічу	286
3. Діагностичні критерії ДЦП	289
4. Типи дитячого церебрального паралічу	291
5. Попередження фізичних вад у дітей з ДЦП	293
6. Реабілітація та соціально-трудова адаптація дітей з ДЦП	294

7. Корекційна робота з дітьми з ДЦП	296
ТЕМА. ПОРУШЕННЯ РОЗВИТКУ АУТИЧНОГО СПЕКТРУ	302
1. Історичний аспект проблеми аутизму	302
2. Концепції аутизму: соціокультурна, психологічна, біологічна	308
3. Медичні проблеми дітей із загальними розладами розвитку	311
4. Диференціальна діагностика аутизму та інших порушень розвитку	317
5. Проблеми поведінки	321
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	325
ГЛОСАРІЙ	329
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	369

ВСТУП

Навчальний посібник з вікова та спеціальної психології призначений для створення цілісного уявлення про психічний розвиток людини та психологічні особливості кожного вікового періоду: від народження до старості.

Засвоєння теоретичних знань та практичних умінь із вікової та спеціальної психології сприятиме підвищенню психологічної підготовки майбутніх психологів, а також визначати порушення у психічному розвитку, розробляти шляхи психокорекції та психологічної реабілітації у процесі психологічної допомоги.

В основі цього навчального посібника покладено мінімальний за обсягом теоретичний матеріал, який стисло розкриває різні теорії психічного розвитку дитини, структури, динаміки та особливостей розвитку на різних вікових етапах онтогенезу. У навчальному посібнику розглядаються питання домінуючих факторів, механізмів та умов, які впливають на розвиток психіки; визначаються закономірності розвитку в різні періоди онтогенезу та дизонтогенезу; зазначаються критичні вікові періоди, що супроводжують людину не тільки в дитинстві і юності, але і в період дорослості.

Застосовуючи отримані знання, студенти мають навчитися: визначати загальні закономірності та механізми розвитку психіки; аналізувати психологічні особливості різних етапів онтогенетичного розвитку особистості; використовувати теоретичні знання про закономірності психічного розвитку при вирішенні практичних завдань.

Метою навчального посібника є формування базових уявлень про загальні закономірності та механізми розвитку психіки на різних етапах онтогенезу,

змінах, що відбуваються у структурі особистості; про індивідуальні особливості і вікові закономірності; про взаємозв'язок і взаємовплив біологічного, соціального і психічного у процесі розвитку.

Зміст та проблеми, які розглядаються у навчальному посібнику, роблять його корисним для фахівців, які працюють з дітьми, молоддю, дорослими людьми, людьми похилого віку.

Структура навчального посібника включає два розділи. Перший розділ присвячений розгляду теоретичних питань вікової психології, другий розділ розкриває зміст спеціальної психології як галузі психологічної науки. Навчальний посібник має такі складові: вступ, викладення теоретичного матеріалу, питання для самоконтролю, контрольні питання, глосарій, рекомендована література.

Одним із завдань посібника було висвітлення різних підходів до проблем вікової та спеціальної психології як у вітчизняній, так і в зарубіжній психологічній науці. Компактне поєднання в одному посібнику тем з вікової та спеціальної психології пояснюється спільним об'єктом дослідження – особистістю, яка розвивається у процесі онтогенезу.

РОЗДІЛ І. ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

ТЕМА. ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1. Предмет і завдання вікової психології

Як особлива галузь психологічної науки вікова психологія почала складатися з середини ХХ ст. Однак перші дослідження в галузі вікової психології розпочалися ще в кінці ХІХ ст., коли під впливом еволюційної теорії Ч. Дарвіна стала затверджуватися дитяча психологія.

Вікова психологія – галузь психологічної науки, яка вивчає особливості психічного розвитку людини на різних вікових етапах індивідуального розвитку людини (онтогенезу).

Вивчення онтогенезу – головне завдання вікової психології. Термін «онтогенез» було запропоновано німецьким біологом Е. Геккелем.

Онтогенез людини – це цілісний безперервний процес кількісних і якісних змін, який охоплює становлення людини в біологічному, психічному і соціальному плані; це становлення людини як організму, як свідомої суспільної істоти і як особистості; це розвиток, формування, дозрівання, становлення.

Тривалий час саме поняття предмета вікової психології неодноразово трансформувалося, що було тісно пов'язано зі зміною методології дослідження.

Предмет вікової психології – вікові періоди розвитку, причини та механізми переходу від одного вікового періоду до іншого, загальні закономірності та тенденції, темп і спрямованість психічного розвитку в онтогенезі.

У радянській психології основні завдання дитячої вікової психології були визначені Л. С. Виготським. У роботі «Проблема віку» він вказував на необхідність вивчення особливостей кожного віку, основних типів нормального і анормального розвитку, структури і динаміки дитячого розвитку в їх різноманітті.

На сучасному етапі **завдання вікової психології** такі:

- розкриття загальних закономірностей розвитку;
- встановлення причин переходу від однієї стадії до іншої;
- уточнення періодизації вікових періодів;
- характеристика особливостей розвитку людини на кожній віковій стадії;
- вивчення провідних факторів розвитку.

Найголовнішим завданням вікової психології є створення фундаментальної концепції вікового розвитку особистості в нових соціально-економічних умовах. Без знання вікової психології неможливе здійснення педагогічного процесу загалом, визначення змісту і методів навчально-виховної роботи, реалізація індивідуального підходу, надання необхідної допомоги та підтримки людині.

2. Історія виникнення і розвиток вікової психології

В історії психології першою спробою розробки вікової періодизації, яка ґрунтується на ідеях розвитку, вважається періодизація, яку розробив давньогрецький філософ **Аристотель** (384–322 рр. до н. е.). Взагалі у роботах давньогрецьких вчених розглядалися умови і фактори формування поведінки, розвитку мислення, творчості і здібностей дітей, сформульована ідея всебічного гармонійного психічного розвитку людини.

У період Середньовіччя, з III по XIV ст. більша увага приділялася формуванню соціально адаптованої особистості, вихованню необхідних якостей особистості, дослідженню пізнавальних процесів і методів впливу на психіку.

У VIII–XII ст. на арабському Сході визначним представником інтелектуального життя був середньоазіатський учений **Ібн Сіна (Авіценна)**, життя якого припадає приблизно на 980–1037 рр. Він одним із перших вивчав зв'язок між фізіологічним розвитком організму та його психічними особливостями у різні вікові періоди, водночас надаючи важливого значення вихованню. Саме завдяки вихованню здійснюється, за його переконанням, вплив психічного на стійку структуру організму. Почуття, що змінюють фізіологічні процеси, виникають у дитини внаслідок впливу на неї людей, які її оточують. Викликаючи у дитини певні афекти, дорослі формують її натуру.

В епоху Відродження нідерландський мислитель **Еразм Роттердамський** (1466–1536) порівнював дитинство зі старістю і проводив між ними аналогію. На його думку, кожен вік таїть у собі негативний аспект, і саме тому відбувається перехід від одного віку до іншого. Чим старша людина, тим вона ближча до дитини, і, нарешті, стаючи схожою на немовля, не відчуваючи огиди до життя, залишає світ.

На епоху Просвітництва припадає становлення англійської асоціативної психології, засновником якої є **Девід Гартлі** (1705–1757). Свою теорію він обґрунтував у книзі «Міркування про людину, її побудову, її обов'язки і сподівання» (1749). Зважаючи на уявлення про прижиттєве формування психіки, Д. Гартлі вважав, що від народження в організмі є набір первинних автоматизмів, а становлення основних елементів душі (відчуття, ідеї відчуттів та афекти) відбувається на основі механізму асоціацій. Тому тільки від дорослих залежить, якою виросте дитина, як вона буде мислити і діяти. Д. Гартлі одним із перших психологів порушив питання про необхідність використання педагогами у своїх навчальних методах знань про закони психічного

життя, доводив, що підкріплений позитивним почуттям рефлекс буде стійкішим, а негативне почуття сприяє забуванню рефлексу. Вчасне зміцнення потрібних і знищення шкідливих рефлексів є основою формування соціально схвалюваних форм поведінки моральної людини.

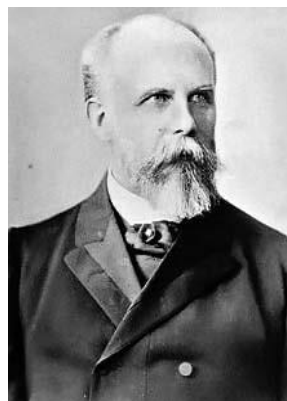
Спроба докладного і послідовного опису психічного розвитку особистості пов'язана з ім'ям німецького філософа **Альфреда Тідемана** (1736–1803), який опублікував у 1787 р. працю «Спостереження за розвитком душевних здібностей дитини», де проаналізував результати спостереження за дитиною від народження до трьох років. Дослідника цікавили зміни, які відбувалися у сенсорному розвитку, рухах, виникненні афектів, довільної артикуляції звуків та ін.

Виникнення й розвиток вікової психології припадає на другу половину XIX ст. До середини століття в науці, завдяки роботам **Г. Гегеля** і **Ч. Дарвіна**, поширення набув принцип розвитку психіки. Цей принцип пояснює, що психіка людини розвивається в діяльності і взаємодії із світом, у спілкуванні з іншими людьми. Ідеї Ч. Дарвіна знайшли втілення у розробці проблеми індивідуальної еволюції людської психіки.

У другій половині **XIX ст.** вікова психологія почала складатись як спеціальна галузь психологічної науки.

Організатор першої у світі психологічної лабораторії – німецький психолог, філософ, фізіолог **В. Вундт** – поклав початок дослідженням проблем вікової та педагогічної психології у світі.

Німецький вчений, біолог і психолог, засновник дитячої психології **Вільям Тьєррі Преєр** (1841–1897) у своїй роботі «Душа дитини» представив результати

щоденних систематичних спостережень за розвитком своєї дитини від народження до трьох років.

Він намагався ретельно простежити й описати моменти виникнення пізнавальних здібностей, моторики, волі, емоцій і мови. В. Преєр намітив послідовність етапів розвитку деяких сторін психіки, зробив висновок про значущість спадкового чинника. Він запропонував приблизний зразок ведення щоденника спостережень, плани досліджень, нові проблеми (наприклад, проблема взаємозв'язку різних сторін психічного розвитку).

Заслуга В. Преєра полягає у введенні методу об'єктивного наукового спостереження в наукову практику вивчення етапів розвитку дитини. Підручник В. Преєра – це зразок монографічного методу (спостерігач поєднував у собі дві ролі: батька і вченого) дослідження дитини.

Значно ширше і детальніше дослідив поведінку дитини-дошколяра у середині ХІХ ст. Німецький психолог **Альберт Кусмауль** (1811–1897).

Спостерігав за розвитком дитячої психіки і французький філософ **Іпполіт Тен** (1828–1893). Він описав процес засвоєння мови своєю дочкою.

Отже, становлення вікової психології як науки відбувалося в контексті пояснення психічного розвитку людини. Визначаються певні етапи розвитку вікової психології як науки.

Дореволюційний етап розвитку вікової психології має три періоди:

Перший (середина 50–70 х рр. XIX ст.)	Період становлення і теоретичного обґрунтування вікової психології
Другий (70–90 рр. XIX ст.)	Період пов'язаний з оформленням основних напрямів дослідницької діяльності, з початком накопичення фактичного наукового матеріалу в галузі психології розвитку і використання його в педагогічній практиці
Третій (з початку XX ст. до 1917 р. – до Жовтневої революції)	Характеризується інтенсивною розробкою проблем вікової та педагогічної психології, розгортанням масштабної науково-організаційної діяльності (організація наукових установ, проведення з'їздів, видавнича діяльність тощо)

У післяреволюційному етапі розвитку вікової психології дослідники виділяють такі періоди:

Перший (1918–1936 рр.)	Перебудова вікової психології на засадах методології марксизму, розробка марксистських концепцій і підходів до проблеми психічного розвитку людини (Л. С. Виготський)
Другий (1936–1960 рр.)	Спроби поставити психологічну науку на фізіологічну основу, звести психологію до вчення І. П. Павлова про умовні рефлекси

Третій (60–80-ті рр.)	Інтенсивні теоретичні та експериментальні розробки проблем психічного розвитку, проведення комплексних психолого-педагогічних досліджень
Четвертий (сучасний)	Пошуки нових підходів до проблем психічного розвитку людини

3. Проблеми вікової психології

Ключове значення у віковій психології мають поняття «розвиток» та «вік». У їх дослідженні визначають декілька проблем:

- проблема рушійних сил, джерел і механізмів психічного розвитку протягом усього життєвого шляху людини;
- проблема періодизації психічного розвитку в онтогенезі;
- проблема вікових особливостей і закономірностей перебігу психічних процесів;
- проблема вікових можливостей, особливостей, закономірностей здійснення різних видів діяльності, засвоєння знань;
- проблема вікового розвитку особистості та ін.

Треба пам'ятати, що **вікова психологія** визначається як наука про факти та закономірності психічного розвитку здорової людини.

4. Основні розділи вікової психології

Вікова психологія визначає напрями свого дослідження згідно з розподілом вікового розвитку, що був запропонований Д. Б. Ельконіним та Л. С. Виготським.

Виділено такі розділи вікової психології:

- ембріональна психологія (новий напрям);

- психологія немовляти;
- психологія раннього віку;
- психологія підлітка;
- психологія юності;
- психологія середнього віку;
- психологія старості (геронтопсихологія).

Окремо можна визначити розділи психології дітей шкільного віку:

- дошкільна психологія;
- психологія молодшого школяра;
- психологія середнього та старшого шкільного віку.

У західній науці традиційним є розподіл вікової психології за трьома віковими періодами:

- дитяча психологія;
- психологія дорослих, або зрілого віку;
- геронтологія, або психологія людей похилого віку.

Структура наукових розділів показує актуальні проблеми та основні напрями досліджень. Але зазначені питання не є остаточними. Кожен з цих розділів має багато проблем, дослідженням яких займались та займаються вчені-психологи.

5. Основні методи дослідження вікової психології

Організація дослідження проблем психічного розвитку, що пов'язані з віком і віковими змінами, потребує від дослідника не лише знання інструментів (методик), але й розуміння умов їх використання залежно від віку та об'єкта дослідження.

Основні групи методів, що застосовуються у віковій психології, були запропоновані радянським вченим **Борисом Герасимовичем Ананьєвим (1907–1972)**.

Організаційні методи:

- порівняльний – спрямований на виявлення динаміки певної психологічної функції шляхом порівняння особливостей її розвитку на різних кінцевих етапах;
- лонгітюдний – тривале вивчення одних і тих самих досліджуваних з метою виявлення глибинних закономірностей психічного розвитку та формування особистості людини;
- комплексний – розподіл підходів різних наук до вивчення одного й того ж об'єкта.

Емпіричні методи:

- спостереження і самоспостереження – цілеспрямований планомірний опис психічних властивостей, які проявляються в діяльності та поведінці особистості на основі їх безпосереднього сприймання в навчально-виховному процесі з обов'язковою систематизацією отриманих даних і формулюванням можливих висновків;
- експериментальні методи (лабораторні та природні) – передбачають створення дослідником

умов, у яких виявляються психічні явища, і контролювання їх перебігу;

- психодіагностичні методи (тести, анкети, питальники, соціометрія, інтерв'ю – бесіда);
- аналіз процесів і продуктів діяльності;
- біографічні методи.

Методи обробки даних:

- кількісний (статистичний) аналіз – кількісна обробка результатів за допомогою методів математичної статистики;
- якісний аналіз – смислове групування отриманих результатів у вигляді, зручному для їх інтерпретації.

Інтерпретаційні методи:

- генетичний метод – установлення вертикальних зав'язків між рівнями розвитку досліджуваних феноменів;
- структурний метод – виділення горизонтальних структурних зав'язків між компонентами досліджень цілісного феномену.

Особливе значення для вирішення проблем вікової психології мають такі методи:

- близнюковий метод, який придатний для порівняльного вивчення впливу зовнішніх умов на розвиток близнюків;
- лонгітюдний метод, який полягає у вивченні одних і тих самих досліджуваних у різні моменти їхнього життя. Наприклад, дослідження інтелекту, мовлення, самосвідомості, спонукальної сфери;
- метод поперечних зрізів, завдяки якому є можливість порівняти одночасно різні вікові групи досліджуваних. Наприклад, вивчення пізнавальних процесів у дітей раннього віку, дітей дошкільного віку, дітей молодшого шкільного віку, у підлітків та старшокласників.